

CARTOGRAFIA PORTOLANA: LA TRAJECTÒRIA D'ALGUNS TOPÒNIMS EMERGENTS

Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER

Una conjuntura favorable, l'exposició organitzada per la 17ª Conferència Cartogràfica Internacional celebrada a Barcelona el setembre de 1995, m'ha permès manejar i estudiar amb una certa perspectiva global (Rosselló, 1995) una sèrie de cartes i atles que d'altra manera hagués estat molt difícil reunir o consultar. Una cinquantena de documents han estat despullats pel que fa a la totalitat dels topònims catalans, ço és, uns 1.500 km de costa de Catalunya Nord, el Principat, el País Valencià i les Illes. Es tracta de noms d'accidents, ports i ciutats transcendentals des del punt de vista de la navegació, siga com a indrets d'embarcament o desembarcament, o com a senyes de localització.

LES FONTS

El conjunt analitzat és prou heteròclit ja que s'escalona entre una data pròxima a 1420 (carta portolana veneciana de l'Arxiu de la Corona d'Aragó) i l'any 1661 d'un Francesc Oliva de la Sociedad Bilbaína. Del total n'hi ha 31 atles o cartes datats (2 del segle XV, 23 del XVI i 7 del XVII) i una quinzena sense datar, la majoria dels quals tenen una atribució cronològica gairebé segura, amb 4 o 5 anys de marge.

Com podem veure, el buc del material cartogràfic tira a modern —o post-medieval, si voleu— i per això maldarem per establir comparances toponímiques amb uns quants documents «històrics» que són considerats la base de la cartografia portolana mediterrània. Són, per ordre cronològic, la Carta pisana (1280 ca), l'atles de Petrus Vesconte de 1321 ca (Bibl. Ville de Lyon, Ms 175), un altre atles de 1330 del mateix autor (Bibl. Apost. Vaticana, Pal. Lat. 1362 A), el cèlebre Atlas Català de Cresques Abraham (1375 ca) i un atles venecià de devers 1390 (Bibl. Ville de Lyon, Ms 179). Tots els mapes esmentats pertanyen al segle XIV, excepte la Carta pisana que encapçala la sèrie i és ara per ara el document conegut més antic.

Pel que fa a l'origen del material de primera mà mobilitzat, cal dir que hi destaquen dos grups fonamentals: les cartes i atles «itàlics» i els «mallorquins»; ben pocs escapen a aquesta dicotomia, potser massa simplista si no se'n defineix l'abast. A l'escola mallorquina, en aquest cas, s'incardinen cartes i atles que pertanyen en major part a la diàspora; això vol dir que molts foren confeigits a Messina (sobretot), Marsella, Nàpols, Liorna, etc. per autors mallorquins i descendents de mallorquins. No fan mitja dotzena els mapes d'un altre origen no itàlic: portuguès, sevillà, etc.

EL MATERIAL

He escollit una dotzena de topònims que m'han semblat més característics o significatius: quatre pertanyen al País Valencià, quatre al litoral català i la resta són noms litorals illencs. Una mica a posteriori el criteri d'elecció ha estat la dificultat de transcripció o la comprovada variabilitat de grafies que ha afectat els topònims. Vet n'ací la llista:

NOM DESENVOLUPAT	GRAFIA MÉS FREQUËNT	NOM ACTUAL
Cap de l'Aljub	c: delariup	cap de l'Aljub
Alacant	alicant/alacant	Alacant
Grau	grau	el Grau de València
Cap d'Orpesa	aurpesa/c: urpesa	cap d'Orpesa
Riudullastre	riudullastro	riu de Llastres
Sitges	sitges	Sitges
Montjuïc	mongiuch	Montjuïc
Coplliure	copliura	Co(t)lliure
Senitja	seniya	port de Sanitja
Cap la Pera	c: la pera	Capdepera
Eivissa	ieuisa	Eivissa
Montcolobret	mon colobret	els Columbrets

Tres dels topònims seguits pertanyen a la categoria dels vermells o 'rubricats', que, òbviament, corresponien a ciutats o ports (no mai a accidents físics) d'una major importància. Al nostre cas són Alacant, Coplliure i Eivissa. Com a terme de comparació cal recordar que al litoral considerat, el total de topònims vermells, prou constant, sol ser de 16.

Pam dalt, pam baix, el nombre de topònims o variants manejats en aquesta mostra de dotze indrets geogràfics se'n va al mig milenar. Això vol dir que no en podré fer una anàlisi primcernuda i individual, però maldaré per donar una visió del tractament dels mots des d'una perspectiva «lingüística» i «cronològica».

CAP DE L'ALJUB

En tenim 40 esments, cosa que vol dir que aquesta prominència del migjorn valencià era un referent habitual per a la navegació de l'època. La que ara s'anomena serra de Santa Pola és una avançada prou massissa, rectangular, de poc de més de 100 m d'altitud, coronada per un far a l'indret on hi hagué durant segles una torre de guaita i prop d'un aljub que li donava utilitat i nom. El mot aljub, un arabisme català usual, no devia ser gaire ben entès pels forasters, ni tan sols per tots els catalanoparlants.

La primera cita que en tenim correspon a la venerable Carta pisana (1280 ca), confegida probablement a Gènova, i sembla poder-s'hi llegir *cau(o) nipo* (o *uipo*, *iupo*, *lipo* o *lupo*). El nom es manté italianitzat a tots els documents consultats del segle XIV, excepte a l'atles de Cresques Abraham on llegim *cap de la lim*, cosa que ens suggereix una mala còpia o transcripció d'una carta anterior: un mallorquí jueu devia conèixer perfectament el mot 'aljub'; un aprenent o copista que veiés *laiup* podia haver-ho transformat.

De la trentena de rètols romanents dels segles XV, XVI i XVII, en podem fer tres grans seccions: els itàlics, els catalans i els disbarats.

a) Les transcripcions itàliques no exclouen l'existència de la paraula *iupo* i *aliupo* en aquella llengua. La grafia *c.* de *iupo* [2, 11, 14, 27 i 36] i *c. daiupo* responen a aquesta explicació, mentre que *c. di laluiupo* [12] obeeix a la segona, amb un molt fàcil ball de la til·la.

b) Les transcripcions catalanes corresponen a la fonètica del mot llegida o oïda de tres maneres. Qui ha sentit [alzúp] pot escriure *c.* de *laliup* [3], *c. laliup* [26] o assimilant l'/l/ grafiar *c.* d'*lajup* [35]. *c. laiup* [28], *c. laxup* [33] o, fins i tot, *cauo de jup* [4] i *c. deiup* [17]. Si el mot sonava [auzúp] o [euzúp], pogué donar *aiup* [13] o *c. lauiup* [28 bis]. Finalment [arzúp] amb l'/l/ convertida en /r/ per rotacisme justifica les grafies *c. delariup* [31, 42 i 49], *c. del ariup* [44] i *c. lariup* [32, 34, 45 i 48], totes tardanes. L'abreviació de *cap*, la donem per entesa.

c) Les grafies desbaratades impliquen distraccions, males lectures i, sobretot, la no intel·ligència del mot protagonista. Com que no tenen cap nexa fonètic ni semàntic, les done per ordre cronològic: *c. lilalu* [6] (l'únic anterior a 1560), *c. laliqua* o *lalupa* [18], *c. d. lauup* [19], *c. denipo* [38] (que conviu amb *daiupo*), *c. delaniup* [40], *declanou* [41], *c. larie* i *c. laria* [52].

ALACANT

Quaranta-sis registres són els que anotem respecte a la ciutat i port, incorporats el 1305 al regne de València i que a l'època de Felip II assolí un volum de tràfec relativament destacable. Tot i que siga una divisió arbitrària, farem tres grups de rètols entorn de tres mots que hom vol epigrafiar: Alacantera, Alacant i Alicant.

a) Els documents més antics [II, III, IV, 2 i 4] i un únic de més modern [36] consignen grafies depenents d'(*Ala*)*cantera*, que, ara per ara, no veig manera d'explicar. La Carta pisana dóna probablement *alacant(ara)*, mentre que Vesconte i Dulcert consignen clarament *cantera* i l'anònim de l'Arxiu de la Corona d'Aragó *alacantera*; *la cantara*, Benincasa [4]; *Alicantera* és la grafia tardana del [36].

b) Encapçala la grafia normativa l'atles de Cresques [V] amb *allacant*, amb /l·l/ geminada que es repeteix a [13] de Bartomeu Olives (1538); és més corrent *alacant* [3] (Gabriel Vallseca, 1439), [9, 17 i 41].

c) Són molt més nombrosos els registres en *-i-*, ja pertanguen al món itàlic o al català. Els separarem per si de cas. *alicant* figura a tres documents itàlics [14, 16 i 27] i a diversos treballs d'«escola mallorquina», possiblement contaminada a la diàspora: [18] Russus, 1535, [19, 21, 28 bis, 34 i 47]; *allican* [52] i *allicant* [26]. La italianització dels epígons mallorquins —gairebé tots de l'entorn dels Olives— es mostra a *allicantii*: [24, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 44, 45, 46 i 50], *licantii* [12] (Russus, 1535). *alicante*, igualment és una escriptura peculiar de l'escola o tallers dels Olives: [25, 28 bis, 30, 42, 48 i 49]. Finalment roman un estrany *...licana* ([6], Russus, 1508).

EL GRAU DE VALÈNCIA

L'apel·latiu grau només s'usa a la nostra cartografia per a designar el port de València i escadusserament per al de Tortosa. Tanmateix, es tracta d'un topònim relativament tardà que no apareix als clàssics del segle XIV; el primer esment que tenim és de 1468, encara que la Vilanova de la Mar havia estat fundada el 1249 i el «pont de fusta» funcionava des de 1327.

Curiosament no és la forma genuïna la primera en consignar-se, sinó una castellanització o italianització *grado de valença* [4] adoptada per G. Benincasa (1468), grafia que repeteix D. Homem [16], gairebé un segle després. Un altre mot distorsionat *grao* (que malauradament persisteix a la cartografia oficial) es troba abans que l'autèntic, a les cartes o atles [13] (B. Olives, 1538), [14] (B. Agnese, 1544), [17, 27, 41 i 48]. Tant Oliva com Voltius [38 i 39] el 1592 escriuen *grauo* i un dels epígons marsellès [52], *graud*.

Dues terceres parts dels documents, malgrat tot, duen el nom correcte *grau*. Sembla que el més antic és la carta portolana de Can Vivot [15] que hem datat entorn de 1550. La resta [19, 21, 24, 25, 26, 28, 28 bis, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 42, 44, 45, 47, 49, 50 i 52], tot i les diverses procedències, corresponen als tallers dels prolífics Olives

CAP D'ORPESA

No he pogut llegir aquest topònim a la Carta pisana, però les cites de P. Vesconte [II i III], que coincideixen en una probable etimologia popular, vacil·len en la sonorització de la *-s-*: *auro pessa* i *auropesa*. Dulcert [IV] dóna *aurpessa*, igual que Cresques [V], mentre l'atles venecià de 1390 [VI] opta per la sonorització a base de la consonant *x = /z/* i la conservació de l' *-o-*.

Dins els segles XV i XVI la vacil·lació consonàntica es decideix per la sonora, excepte tres casos: *orpessa* [3] (Vallseca, 1439, justament), *aurpessa* [36] i *aurpesso* [11]. Tota la resta dels 38 exemples opta per l'altra solució, tot i usant algun cop la -z-. El diftong -au- pot esdevenir -o- o -u-.

Al tipus *aurpesa* hi corresponen 15 rètols [4, 6, 9, 13, 14, 16, 19, 24, 25, 27, 28, 28 bis, 30, 46 i 48] als quals cal afegir precisament un dels documents més antics [2], la carta anònima de finals del segle XIV de l'ACA, que escriu *aurpeza*. El tipus *orpesa* (grafia normativa moderna) només agrupa quatre casos: [15, 17, 41 i 47], el segon aglutinat en la forma *c. dorpesa*. El tipus *urpesa* (que devia ser la pronúncia real els segles XV i XVI) torna a donar bona collita —13 casos: [26] (*c. durpesa*), [31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 49 i 50]. Ens resten dos exemples de transcripció errada comprensible: *arpesa* [35] i *corpeze* [52], ambdós de la decadència.

RIUDULLASTRE

He triat aquest topònim problemàtic de l'entorn de Sant Jordi d'Alfama com a indicatiu de les possibilitats diacrítics que un nom pot assumir a la història de la cartografia. Ix a tots els sis «clàssics», encara que la lectura n'és impossible a la Carta pisana i, després, passa a un segon terme, ja que el nombre verificat d'esments és de dotze només.

Les lectures, dubtoses, de Vesconte 1321 i 1330 [II i III], respectivament, són *prodelass..* i *rodelaithri* (?), mentre el IV dona *rodiaaster*, l'Atlas venecià [VI] *rodellastra* i l'Atlas català [V] un més clar *riuduyastre*; era una falsa etimologia? Una cosa indiscutible és que la no intel·ligència del topònim, *riu de llastres* o *riu d'ullastre*, donarà peu a variants fins i tot desgavellades. Tanmateix, no en trobem cap que insinue el plural.

En principi em semblen més correctes els rètols que acaben en -a o -e: *riudullastra* [3 i 9], *riu dolastra* [4] i *riudullastra* [28 bis]. Hom podria pensar que els acabats en -o són italianismes, però en consignen la majoria autors mallorquins de primera i segona generació: *rius dullastro* [13], *riu dullastro* [25 i 30], *Rodeuastro* [36]. Entre els incomplets hi ha itàlics i algun mallorquí: *rius de* [24], *..iedastro* [6], *:o d'nastro* [14] i *denastro* [27].

SITGES

Trenta-sis esments, inclosos els sis clàssics, són resultat de l'executòria d'aquest vell port del Garraf que mantingué una estreta relació amb Barcelona. En les transcripcions diverses del nom n'és clau la /z/ palatal africada sonora, sentida de diferent manera. Tanmateix, gairebé la meitat de documents, inclosos els clàssics [I, III, IV, 9, 15, 17, 19, 25, 26, 28, 30, 31, 38, 40, 41, 42 i 44] opten per *sitges*, la transcripció que actualment considerem normativa. S'hi aproximen *sitgas* [47], *Sitege* [32] i *sitega* [45] (per error de còpia), mentre que *siges* erra en la simplificació: [V, 4, 6, 11, 13, 14, 16, 24, 27 i 35].

Per a la mitja dotzena de grafies aberrants podríem trobar diverses explicacions: *sices* [VI], *cigea* [2] i *sitces?* [39] són italianismes no dubtosos; *Signes* [36], una falsa etimologia; *sieges* [II] i *gigue?* [28 bis] semblen errades de transposició.

MONTJUÏC

És un dels mollons històrics més venerables de la costa catalana, que coincideix amb un penya-segat adjacent al siti de Barcelona. El nom sembla respondre a un cementiri jueu medieval, però el significat marítim prové de la *torre de guaita*, documentada almenys des del segle XI, que esdevindria després *torre de senyals* per al cabotatge que arribava als ports vell i nou de Barcelona.

La fita ha estat més dibuixada que retolada, de manera que només en coneixem vuit esments. Els tres més antics tracten de traduir o llatinitzar el topònim: *moniudeo* (Carta pisana [I] i P. Vesconte, 1330 [III]), *moniudei* [II] (Vesconte, 1321). Tota la resta —escalonats entre 1468 i 1587— malden per transcriure el difícil nom amb una fonètica no gaire distinta de l'actual. Sobta constatar que dels cinc documents, només n'hi ha un de «mallorquí»; *Montjuïc* devia tenir més interès per als itàlics. Heus-ne ací les transcripcions: *mon giuhic* ([4] Benincasa), *mongiuch* ([14] Agnese), *mojuruchi* ([16] Homem), *mongiuch* ([27] andònim venecià) i *monguichic* ([35] J. Martines). Cal admetre que l'aproximació ortogràfica és admirable.

COLLIURE

Es tracta d'un rètol vermell molt reiterat, a una cinquantena de documents; no és estrany, doncs, que les variants siguin nombroses. Només en un cas [2], precisament un dels més antics dels documents hispànics, s'hi troba la *-t-*, *colliuro*, que ara sol preconitzar-se com a normativa. És un port natural rosellonès a la desembocadura de la riera del Dui on havien trafegat navilis grecs i romans. La vila rebé el 1207 la carta de poblament i els segles XIV i XV participà de l'expansió del comerç català mediterrani com a port de Perpinyà. Així s'explica que ja figure a la Carta pisana amb el rètol —mal de llegir— de *cauolire*. Vesconte (1321 [II]) transcriu *colliuor*.

De la resta de documents, n'hi ha 18 que mantenen la *-p-* de la primera síl·laba, 3 que la transformen en *-b-* i 24 que l'eliminen; podem dir que els més antics van amb *-p-*, començant per Cresques Abraham [V] i el seu parent [3] Vallseca; els segueixen [9, 13, 25, 28 bis, 30, 31, 39, 41, 46 i 49]. S'hi assimila fàcilment *cop liura* [47], *Coplliura* [17], *copliure* [15, 22 i 26] i *Copliuro* [4] (G. Benincasa, 1468). *Coblora* [35] i *cobliura* [21 i 24] no representen cap gran distorsió fonètica.

Entre els 24 rètols que opten per la simplificació o eliminació de l'oclusiva, només hi ha un cas: *colliuri* ([36], 1588, Maiolo Visconte) que grafie la /l/ com a dígraf, quan probablement era pronunciada des de vell. L'escriptura més repetida és *colibra* [12, 32, 33, 34, 45 i 48], que podem agrupar amb *calibra* [18], *colibre* [19 i 50] i *colibri* [6, 14 i 38]. Per altra banda tenim *coliuura* [19 i 50], *coliu-ri* [11 i 27], *coliuure* [27 i 28], *coliuuro* [VI] i *coluyro* [16], occitanisme?; *p:* *couliere* i *p:* *couliere* [52], galicisme.

PORT DE SANITJA

Aquest recés menorquí, ara insignificant, compareix denou vegades als documents del nostre elenc. El topònim és un arabisme (*sinhája*, tribu nordafricana) que ningú no entenia aleshores i que alguns mapistes dels segles XV i XVI confonen amb *sénia* o *sínia*. Tanmateix, predomina la conservació de la /z/ sonora com a -y-, -j-, -g-, -ll- i -x-.

Heus ací el grup primer: *senia* [3? i 11] i *sania* [9]. El segon, majoritari, però amb grafies diferents: *senixe* (1390 [VI]), *ceniya* [2], *senija* [V i 6], *seniya* [I i 25], *seniga* [27?, 28 bis i 30], *zenaga* [11 i 36], *cenaga* [14]. I encara, *cenegla* [35], *seneça?* [18], *sineta?* [12] i *sonelli* [II]. Aquesta última escriptura de P. Vesconte, 1321 potser és contaminada per fornells.

CAPDEPERA

Aquesta punta nord-oriental de l'illa de Mallorca, que es projecta vers l'altra balear, és grafiada sovint —37 vegades— a la documentació que he tingut a l'abast, però les variants són ben nombroses. Si hom assaja de treure'n l'entrellat evolutiu, arriba a l'escepticisme. Vet ací una possible sèrie cronològica: *cap de la pre(d)a* > *petra* > *pera* > *cap la petra* > *cap de la pedra* > *cap de la pera* > *capdepera*, que conculca totes les lleis fonètiques i gairebé les del sentit comú. Això ens ha de prevenir contra deduccions filològiques basades només en la cartografia i deduccions cartogràfiques basades només en la filologia... Les reculades i salts són freqüents, fins i tot a les mateixes famílies o escoles.

En la varietat de transcripcions hi juguen l'ús o l'omissió de l'article (i de la preposició), la sonorització (o no) de la dental -t- o la seua caiguda, i encara —per si no bastés— la metàtesi: *pedra* > *preda* > *prea*; *petra* > *pedra* > *pera*. Quins serien els trets més arcaïcs? Ací hi ha matèria de reflexió. Cultisme i vulgarisme, document i parla, ben segur que hi interfereixen.

Si la Crònica de Jaume I dona ben clarament cap de la pera, vuitanta o noranta anys després P. Vesconte apunta *cauo de la prea* [II i III]. *Petra* figura a l'atles de Cresques [V], pera a l'anònim venecià de l'ACA; *c: pera* [34] haurà d'esperar a finals del segle XVI i *c: dapera* [48], la grafia més «actual», el mitjan segle XVII (Miquel Prunès).

En contra de l'ús actual, la conservació de l'article s'imposa al 90 % dels exemples. Una partida mantenen la dental davant la -r-: *c: la petra* [6, 12, 18, 38 i 39]; *c: la pietra* [11 i 36]; *c: de la petra* [16]; *c: d'la petra* [27 i 35]; *c: la pedra* [25, 26, 28 i 41]; *c: delapedra* [13 i 17]; *c: delapedr* [24]; *c: d'laprea* [14]; *c: dlapera* [30], *c: d'lapera* [28 bis], *c: la pera* [46] i *c: lapera* [31, 32, 33, 40, 42, 44, 45, 49, 50 i 52] (10 esments).

EIVISSA

Aquesta illa forneix una de les més vetustes referències de la Mediterrània occidental i el seu nom ha servit indistintament per a designar la vila i l'illa. En aparèixer en vermell a la sèrie cartogràfica hom palesa l'al·ludit paper en 45 casos que hem pogut transcriure entre 1321 i 1661.

El diftong inicial *-ei-* i la *-s-* sorda de la tercera síl·laba donen peu a les més diverses variants a les quals cal afegir la transcripció de la *-v-* labiodental (com a *u-* o *-v-*) i de la *-i-* diftongada (*-i-* o *-y-*).

La major part del material més antic no consigna el diftong sinó la *-e-* només: *euiza* [II i IV], *eviza* [V] (un tret itàlic, tal volta?), *euiça* [4 i 35], *eviça* [16], *euissa* [11? i 19], *evissa* [28 i 41], *euisa* [14, 18, 27?, 48 i 50], *Euisa* [36 i 52] i *Euisse* [52]. La introducció d'una *-n-* estranya, s'observa a *euenza* [III] i *euensa* [2], itàlics ambdós.

Les grafies més properes a la pronúncia actual són *euissa* [13 i 24], *eyuisa* [25, 26 i 28 bis] i *eyuissa* [3 i 30], que s'escalonen des 1439 (G. Vallseca) fins a 1580. La metàtesi al diftong s'observa a *ieuisa* [31, 32, 33, 34, 42, 44, 45 i 49], *ieuiza* [38 i 39] i *yeuissa* [15], que ve a ser la forma documentada més arreu.

Una altra simplificació del diftong acaba en /i/ (que dona raó de la transcripció castellana habitual): *ybisa* [17], *yuisa* [9 i 21], *yviça* (Santacruz, Isolario del segle XVI, Bibl. Nac. de Madrid), *juisa* [12]. Encara romanen *esbissa* [47] i *ervisa* [46], curioses transcripcions del segle XVII que no es decanten gaire de la pronúncia vulgar dels mallorquins actuals.

ELS COLOMBRETS

Aquest arxipèlag volcànic valencià té molta més presència cartogràfica que la que correspondria a la seua insignificança superficial i econòmica. És, però, una fita marinera de primer ordre, subratllada ara per un dels fars més importants. La gran majoria dels rètols oscil·len entorn de *mon(t)-colobre(t)*, començant per la Carta pisana [I] on les lletres que manquen d'*isole de montcolibre* s'hi podrien suplir fàcilment.

Agruparé els 36 casos en dues seccions.

a) Tipus *colobre(t)*, que guanya de molt la majoria (25 mostres): *monculubres* [V], *montcolobret* [13], *moncolobret* [15, 16, 24, 35 i 41], *môcolobret* [17, 25 i 28 bis], *moncolobr...* [6], *m. colobret* [26, 28, 32, 46 i 47], *m: colobret* [33 i 45], *mte. Colobret* [50], *colobret* [48], *colobr...* [9], *moncholobre* [4], *mocolobrer* [14], *moncorobrer* [2] i *mon colobretes* [30].

b) Aquest tipus intercala una nasal sonora que ja compareix a P. Vesconte, 1330 [III]; *moncollombre*, però esdevé corrent a final del segle XVI. Tenim així: *m: colombret* [31, 49], *m. colombret* [40, 42 i 44], *Mô colombret* [36], *m: colombrete* [49], *m: colombre* [52], *colonbre* [11] i *colonbretes* [38]. No cal remarcar que ens apropem a la pronúncia del topònim actual es *Colombrets*, que ha oblidat el mont originari.